

Journal of Social Research in Uzbekistan**JOURNAL OF SOCIAL RESEARCH IN UZBEKISTAN**

journal homepage:

<https://topjournals.uz/index.php/jsru>**CHACH IS THE ADMINISTRATIVE CENTER OF THE WESTERN TURKISH KHANATE*****Yakubdjani K. Mukhamedov****Senior Lecturer, PhD**National University of Uzbekistan**Tashkent, Uzbekistan**E-mail: mukhamedov-2017@mail.ru***ABOUT ARTICLE**

Key words: Choch, tegin, tudun, shad, Chje-shi, Chje-chje, Shi, Shi-go, Kultobe, Zardusht kabasi, Ashina, Qang, stater Chachanapch, chach, chash.

Received: 01.06.22**Accepted:** 03.06.22**Published:** 05.06.22

Abstract: This article analyzes the activities of Chach as the administrative center of the Western Turkic Khanate during the early Middle Ages based on archeological and written sources.

The article describes the administrative management of the oasis by comparing the views of foreign researchers on the activities of the economic, political and administrative centers of the oasis with the data in written sources.

ЧОЧ ҒАРБИЙ ТУРК ХОҚОНЛИГИНИНГ МАЪМУРИЙ МАРКАЗИ***Якубджан К. Мухамедов****Катта ўқитувчи, PhD**Ўзбекистон Миллий университети**Тошкент, Ўзбекистон**E-mail: mukhamedov-2017@mail.ru***МАҚОЛА ҲАҚИДА**

Калит сўзлар: Чоч, тегин, тудун, шад, Чже-ши, Чже-чже, Ши, Ши-го, Култўбе, Зардушт кабаси, Ашина, Қанг, статер Чачанапч, чач, чаш.

Аннотация: Ушбу мақолада, илк ўрта асрлар даврида Чочнинг Ғарбий Турк хоқонлигининг маъмурий маркази сифатидаги фаолияти археологик ва ёзма манбаларга асосланган ҳолда таҳлил қилинган.

Мақолада воҳанинг иқтисодий, сиёсий ва маъмурий марказларидаги фаолияти масаласи хорижлик тадқиқчилар томонидан берилган фикр мулоҳазаларининг ёзма манбалардаги маълумотлар билан солиштирган ҳолда воҳанинг маъмурий бошқаруви ёритиб берилган.

ЧАЧ — АДМИНИСТРАТИВНЫЙ ЦЕНТР ЗАПАДНО-ТУРЕЦКОГО ХАНСТВА

Якубджан К. Мухамедов

старший преподаватель, PhD

Национальный университет Узбекистана

Ташкент, Узбекистан

E-mail: mukhamedov-2017@mail.ru

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Чач, тегин, тудун, шад, Чже-ши, Чже-чже, Ши, Ши-го, Культобе, Зардушт кабаси, Ашина, Канг, статер Чачанапч, чач, чаш.

Аннотация: В данной статье анализируется деятельность Чача как административного центра Западнотюркского ханства в период раннего средневековья на основе археологических и письменных источников.

В статье описывается административное управление оазисом путем сопоставления взглядов зарубежных исследователей на деятельность экономических, политических и административных центров оазиса с данными письменных источников.

КИРИШ

Ғарбий Турк хоқонлиги даври тарихини тадқиқ этиш ҳозирги кунга келиб, муҳим масалалардан биридир. Айниқса унинг таркибида бўлган Суғд, Фарғона, Уструшона, Чоч, Бухоро, Хоразм, Тохаристон каби маҳаллий ҳукмдорликларнинг конфедератив тузилиши, ҳудудларнинг шаҳарсозлиги, моддий маданияти, сиёсий ва маъмурий бошқарув тизимини тадқиқ этиш долзарб мавзу сифатида эътироф этиб ўтиш мумкин.

Воҳа ҳақидаги илк ёзма маълумотлар асосан Қанг давлати ва ундан мустақил давлатларнинг ажралиб чиқиши даврига тўғри келади. Хусусан, “Чоч” атамаси дастлаб милодий II–III асрларга оид Чимкент яқинидаги Култўбе ёдгорлигидан топилган пишган ғишт устига ёзилган суғдий битикларда ҳамда 262 йилга мансуб бўлган Сосоний ҳукмдорининг “Зардушт кабаси” битиғида ҳам воҳанинг ижтимоий иқтисодий ва сиёсий ҳаёти ҳақида муҳим маълумотлар берилган[1]. Ушбу ёдгорликлардан аниқланишича, Чочнинг ҳудудий чегараси ҳақида сўз юритилиб, унинг ҳудуд сарҳадлари Суғд ва “Чочистон тоғлари” гача хусусан, Чоч воҳасининг шимоли-шарқий қисмларидаги ҳудудларни қамраб олган.

АСОСИЙ ҚИСМ

Чоч тарихини ифодаловчи қадимий ёзувлар мавжудлигини тасдиқловчи топилмалар, ашёлар аниқланган бўлиб, улар асосан суғдий ёзувли мис тангалар ва турли муҳрлардан ўрин олган. Хусусан, Култобе (Арис) ёдгорлигидан III-IV асрларга оид суғд ёзуви акс этган идиш

аниқланган бўлиб, ушбу идишнинг сиртига “уларнинг (Чоч) шаҳар барпо қилганлиги ва кўчманчиларни хирожга боғлаганлиги” ҳақидаги жумлалар қайд этиб ўтилган [2]. Тадқиқотчиларнинг фикрича, ушбу лавҳа шаҳар дарвозасининг пештоқига ўрнатилган бўлиб, шаҳар аҳолиси ва кўчманчилар бу жумлаларни ўқиб, ибрат олсин деган мақсадни кўзлаган ҳолда акс этганлигини келтириб ўтишади. Бу эса Чочнинг сиёсий-маъмурий бошқаруви ҳамда ҳудуд сарҳадлари ниҳоятда кенг ва юксак даражада тараққий этганлигидан дарак беради. Шунингдек, Уралдаги Кечево қишлоғидан топилган III-IV асрларга мансуб сопол идиш сиртида суғд ёзувида “воҳага мансуб бўлган идишлар[3]” дан ўрин олган битикда ҳам воҳа ҳақида маълумотлар келтириб ўтилган. Хусусан, Хурмузд ҳукмронлик қилган олтинчи йилига оид тангаларида “Чачаннапч” (Чоч халқи) атамаси учрайди. Шу турдаги кумуш буюмлардаги битиклардан бирини В.А. Лившиц *MY'R š'w c'c'nn'pc 3+3+320+10 styrk |xuv(u) šāw čāčānnāfč šīsnu stērak|* “Хукмдор Шāв, Чоч халқининг йўлбошчиси. (Салмоғи) – 39 статер” деб ўқийди[4]. Буни натижасида воҳада истиқомат қилувчи аҳолининг ижтимоий – иқтисодий ҳаётин қандай кечганлиги, воҳанинг айнан шу даврдаги сиёсий ҳолати ҳақида хулоса чиқариш имконини беради.

VI-VIII асрларга мансуб Турк хоқонлиги даврига тегишли бўлган, воҳа ҳукмдорларининг суғдий ёзуви акс этган Чоч тангаларида ҳамда Қанқадан топилган сополларнинг сиртида ҳам воҳа бошқарувида бўлган бошқарувчи тоифа вакиллари ва уларнинг олиб борган ислохотлари ҳақида ҳам муҳим маълумотлар келтириб ўтилган.

Чоч воҳасининг ўзига хос жиҳати унинг номида ҳам кўзга яққол ташланади. Қизиғи шундаки, “Чоч” сўзи ҳам қадимги турклар тилида “феруза” деган маънода бўлган. Буни илк ўрта асрларга тааллуқли туркий ёзма ёдгорликларда “феруза”, яъни қимматбаҳо тош маъносида “чач”, “чаш” сўzlари учраши ҳам тасдиқлаб турибди[5]. Археолог олимларимиз эса Тошкент воҳасининг тоғларида қадимда феруза конлари бўлганлигини тасдиқлашган[6]. Кейинчалик, милоднинг илк асрларига келганда эса хитойликлар воҳани Чоч номига яқин шаклда Чже-ши, Чже-чже тарзида, яъни ўз тилларига ўгирмасдан қайд қилишган[7]. Ниҳоят, милодий V асрга келиб, улар Тошкентни *Ши* “Тош” ёки *Ши-го* “Тош давлати мамлакати” тариқасида тилга ола бошлаганлар [8]. Милоднинг XI асрдан бери эса воҳа туркийча “Тошкент - Тош шаҳри [9]” номи билан учрай бошлади. Бу ном илк бор қомусий олимлардан Абу Райҳон Беруний ва Маҳмуд Кошғарий асарларида учрайди ва мазмуни худди шу маънода изоҳланади [10]. Хуллас, ушбу номларнинг барчасида “тош” сўзи мужассамлашганлигини кўришимиз мумкин.

Илк ўрта асрларга келиб Чочнинг сиёсий маъмурий бошқарув тарихи бўйича топилган нумизматик материалларнинг таҳлил қилиш натижасида бу даврга тааллуқли бўлган элликка яқин типдаги тангалар аниқланган. Олиб борилган тадқиқотлар натижасида, тангаларда акс

этган суғдий ёзувда воҳадаги бошқарувчи бош ҳукмдорининг (тегин) мансаб ва ваколатларини, шунингдек, воҳага ҳоқон томонидан юборилган ноиб (тудун) ҳақидаги маълумотлар акс этганини ёзма манбалар асосида ҳамда уларнинг VII-VIII асрларда воҳада ҳукмронлик қилган туркий сулолаларга мансуб эканлиги аниқланди[11]. Бу эса илк ўрта асрларда воҳа ҳудудларида туркий давлатчилик анъаналари юксак даражада тараққий этганлигидан дарак беради. Тангаларнинг ҳар бири ҳам иконографик, ҳам палеографик жиҳатдан мукаммал ишланганлиги пул зарб қилиш анъанасининг санъат даражасига чиққанлигини кўрсатади. Шу билан биргаликда, тангаларда акс этган тасвирлар ва турли рамзлар аجدодларимиз давлатчилик анъаналарини ўзида мукаммал даражада акс эттирганки, бу ҳолат минтақанинг бошқа ҳудудларида камдан-кам ҳолларда кўзга ташланади.

Тошкент воҳасининг исломдан аввалги даврларга тегишли бўлган шаҳар харобларидан топилаётган археологик материаллар ичида Ғарбий ҳоқонликка хос бўлган тангаларнинг топилиши чоч ҳоқонликнинг танга зарб қилувчи марказларидан бири бўлганлигини англатади [12]. Буни Чоч тангаларида акс этган ҳоқонликка хос бўлган иконографик тасвир ва эпитетлар ҳам кўрсатиб турибди[13]. Ушбу тангаларнинг ҳоқонлик бошқарув марказлари бўлмиш Ўрхун (Мўғулистон), Еттисув ҳудудларидан эмас, айнан Тошкент воҳасидан топилиши бежиз эмас. Ёзма манбаларда Чоч воҳаси бир қанча муддат Ғарбий Турк ҳоқонлиги бошқарув марказларидан бири бўлиб, бу араб географлари асарларидан жой олган *Жабғукат* (“Жабғу шаҳри”) мисолида ўз ифодасини топган[14].

Илк ўрта асрларга келиб, Чоч воҳасида турли-туман тангаларнинг зарб қилиниши натижасида иқтисодий ва маданий алоқаларининг тараққий этиши учун замин яратган. Бу бир томондан воҳанинг ҳоқонлик учун муҳим стратегик ва иқтисодий ҳудуди бўлиши билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан бу даврда Ипак йўли халқаро тижоратида Чочнинг аҳамияти ҳамда воҳада бир неча бошқарувчи сулолаларнинг мавқеи ошгани билан ҳам алоқадор эди. Бу эса воҳада ўнлаб шаҳарлар Чоч ҳозирги Тошкент воҳасидан ташқари Тароз (Жамбул), Исфижоб (Сайрам), Фороб/Ўтрор (Ясси-Туркистон) вужудга келишига ва кейинчалик кучли ҳукмдорликка айланишига сабаб бўлган.

Мақолада илмий манбалар таҳлили, илмий қарашлар ва ёндашувларнинг қиёсий таҳлили, тарихий маълумотларни умумлаштириш ва ҳолислик тамойили усулларидан фойдаланилган. Илк ўрта асрларда Чоч воҳаси Амударё – Сирдарё оралиғи ва унга туташ ҳудудлардаги ўнлаб катта-кичик воҳа ҳукмдорликлардан бири бўлиб, воҳанинг бу даврдаги сиёсий-маъмурий бошқаруви масаласи илк ўрта асрлар тарихини ёритувчи асосан хитой, араб ва форс, қисман эса қадимги турк ва суғд манбаларда ўз аксини топган. Шунингдек, воҳа тарихининг бу жиҳатларини ёритишда эпиграфик ва нумизматик материаллар ҳам муҳим ўрин тутди. Илк ўрта асрлар Чоч тарихини ўрганган В.В. Бартольд, Э. Шаванн, Е.

Массон, Ю.Ф. Буряков, А. Мухаммаджонов, О.И. Смирнова, М.И. Филанович, Э.В. Ртвеладзе, Л.С. Баратова, А. Хўжаев, Ш. Камолиддин, Э. де ла Вессьер, Ф. Грене, З. Штарк, америкалик Ж.К. Скэфф, немис тадқиқотчиси З. Штарк, венгер шарқшуноси К.И. Беквис, туркиялик шарқшунос ва тарихчилар З.В. Тўғон, Э. Эсин ва Э. Экрем, А. Отахўжаев, Ғ. Бобоёров, М. Хатамова, А. Кубатин, Д. Нормуродов, Я. Мухамедов ва бошқа бир қатор тадқиқотчилар ушбу манбаларни у ёки бу даражада ўрганганлар. Хусусан, ушбу тадқиқотчиларнинг бир қисми Чоч воҳасининг маъмурий марказлари масалаларини ўрганишда мазкур ёзма ва археологик манбаларга эътибор қаратган бўлсалар, бир қатор тадқиқотчилар эса улар асосида воҳадаги бошқарувчи сулолаларнинг сиёсий тарихи, келиб чиқиши, бошқарувда қўлланилган унвон ва рамзий белгилар (тамға ва ҳ.к.) каби масалаларни таҳлил қилишган.

Шу ўринда бир масала устида тўхталиб ўтиш керак бўладики, Ғарбий хоқонлик айнан нима учун Чочни асосий марказ сифатида танлаб олинганлиги масаласи ҳозирги кунга қадар олимлар ўртасида турли тортишувларга сабаб бўлмоқда. Бизга маълумки Ғарбий Турк хоқонлиги Амударё–Сирдарё оралиғи ва унга туташ ҳудудларнинг катта бир қисмини қўлга киритиши ва бу бошқарувнинг Ашина сулоласи қўлига ўтиши ҳудудда кўпгина табиий ресурсларга бой воҳаларнинг мавжудлиги билан изоҳланишини келтириб этиб ўтиш мумкин. Хусусан, Чочда - Илок, Фарғона, Тохаристон, Ҳисор каби ҳудуд тоғларининг жануби-ғарбий этакларида ястаниб ётган кенг яйловлар бўлиб, ушбу ерларда Ашина хонадони вакиллариининг ўз бошқарувини ўрнатишларига замин яратиб берган деб ҳисоблаш имконини беради. Бу борада айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, Чоч шаҳри Тегинлар сулоласининг, Тункат ва Тарбанд (Ўтрор) шаҳарлари эса Чоч Тудунлари сулоласининг марказлари бўлган[15].

Турк хоқонлиги даврида воҳанинг бош маркази “Чоч” шаҳри бўлиб, Чоч Тегинлари сулоласи бу ердан марказ сифатида фойдаланишган. Улар Чоч воҳасида энг юқори мавқели сулола бўлганлиги учун ҳам воҳанинг бош шаҳрини танлашган. “Чоч” шаҳрини бугунги кунда Қанқа тепалиғи деб юритиладиган қадимий шаҳар харобаси билан тенглаштириш мумкин. Чунончи, ушбу қадимий ёдгорлик эгаллаган ҳудудининг катталиғи ва бир вақтлар сиёсий марказ вазифасини бажарганлигини кўрсатадиган кўплаб археологик топилмаларга эгалиги (хусусан, нумизматик материалларга бойлиги, ҳукмдор саройи (қароргоҳ) ўрнини аниқланганлиги ва ҳ.к.) билан Тошкент воҳасининг бошқа шаҳарларидан ажралиб туради. Шу боис тадқиқотчига кўра, Чоч (Қанқа) шаҳрини Тегинлар сулоласига тегишли деб қаралса, ёзма манбаларда Чоч Тудунлари билан боғлиқ воқеалар баёнида тилга олинган Тункат ва Тарбандни эса Тудунлар сулоласи билан боғлаш тўғрироқдир[16].

Шу билан бирга, бу масалани тўлақонли ечилган деб бўлмайди. Бизнингча, масалага ойдинлик киритиш учун кўплаб археологик изланишлар олиб бориш, ушбу сулолаларга

тегишли моддий буюмлар (танга, муҳр ва б.)га таянган ҳолда муайян бир тўхтамга келиш мумкин.

Шу ўринда яна бир масала хусусида тўхталиб ўтиш лозим, бизга маълумки, ушбу воҳа металлургия хом-ашёсига бой ҳудуд сифатида келтирилиб, турли туман рангли металллар қимматбаҳо тошларни ишлаб чиқариш ишлари олиб борилганлиги маълум. Масалан, бу ерга Кўчбулоқдан олтин, Лашкарак ва Шавғардан кумуш, Унгурликкондан эса феруза тоши қазиб олинган [17]. Бу ўз навбатида ҳоконликнинг ўлкага бўлган қизиқишини янада ортишига сабаб бўлган. Шу сабабдан бу воҳа ҳоконликнинг танга зарб қилдириладиган ҳудудларидан бирига айланишига ҳам айнан мана шу омилни келтириб ўтишга асос бўлган.

VI асрнинг охирлари ва VIII асрлар оралиғида Чочда зарб қилинган тангаларининг катта бир қисми Ғарбий Турк ҳоконлигига оид тангалар бўлиб, тангаларда олий ҳукмдорларнинг исм ва унвонлари бир-бирига ўхшаш тамғалар, иконография (ҳукмдор тасвири, қўшалок портрет, ҳокимият рамзи бўлмиш ҳайвон сураatlари ва ҳ.к.) билан зарб қилинган бўлса, қолган 3 типдагиси эса бир-биридан бутунлай фарқли тамға ва иконографияга эга. Кейинги уч тип тангаларнинг ҳар бирида “Чоч ҳукмдори”, “Чоч ҳукмдори Тегин”, тудун, элтабар каби ёзувлар акс этган бўлса, Ғарбий Турк ҳоконлиги тангаларида эса “Чоч ҳукмдори” ибораси умуман учрамаслиги анча-мунча изоҳ талаб қилади. Тангаларнинг бундай ўзига хосликларидан келиб чиқиб, бу пайтда воҳада 3 та маҳаллий сулола ҳукм сурганлиги, уларнинг ҳар бири ўзига хос ҳокимият рамзларига, яъни муайян унвон, тамға (герб)га эга бўлганлиги, ҳоконлар эса бу ерга бевосита ўзининг меросий мулки эмас, билвосита мулки – вассали сифатида қараган, деб изоҳлаш мумкин. Шунингдек, мазкур ҳар уч маҳаллий сулоланинг воҳанинг муайян бир қисмида ўз ҳудуди, бошқарув маркази бўлганлигини, шу билан биргаликда улардан бири нисбатан юқори мавқеда, қолганлари эса қуйроқ мақомда, аниқроғи, иккинчи даражали сулола бўлганидан дарак беради [18].

Бироқ VII – VIII асрларда воҳадаги туркий сулолалар ҳукмдорларининг марказлари қаерда жойлашганлиги борасида тарихшуносликда қуйидаги хулосалар бўлиб, ушбу тангаларни ҳам улар билан боғлаш мумкин:

1) Оққўрғон туманидаги Қанқа шаҳар харобаси ҳам, Тошкент шаҳридаги Мингўрик шаҳар харобаси ҳам Чочнинг пойтахти бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Эҳтимол, олдинроқ Қанқа, кейинроқ Мингўрик пойтахт вазифасини бажарган [19].

2) қадимдан Қанғ салтанатининг пойтахти бўлган Қанқа шаҳар харобаси Турк ҳоконлиги даврида ҳам Чоч сулолаларидан бирининг пойтахти бўлишда давом этган. Мингўрик эса бу даврда Чочнинг мудофаа қўрғонларидан бири вазифасини бажарган [20].

Бу фикрда қанчалик жон борлигига аниқлик киритиш учун янада чуқурроқ изланишлар олиб борилиши зарур. Фақат ҳозирча шуни таъкидлаб ўтиш керакки, ҳақиқатан ҳам археологик топилмаларнинг, айниқса, бошқарувчи сулолаларга хос ҳокимиятга алоқадор ашёларнинг катта қисми Қанқа ёдгорлигидан топилаётганлиги ҳам бундан далолат беради.

Чоч бошқаруви билан боғлиқ яна бир масала – Турк хоқонлигининг Чоч воҳаси нафақат хоқонликнинг танга зарб қилдирган жойи бўлиб қолмай, балки хоқонлик бу ерда ўз қароргоҳларига эга бўлганлигидир. Хусусан, бир қатор тадқиқотчилар, хусусан, Ю.Ф. Буряков, Ғ. Бобоёров, М. Хатамовалар араб манбаларидаги Жабғукат ва Хотункат (хитой манбаларида *Кохотун-чен* “Хотун-шаҳар”) каби Чоч шаҳарларини Ғарбий турк хоқонлари билан боғлаб, ҳар иккала шаҳарнинг махсус қароргоҳлар бўлганлиги тўғрисидаги фикрини олға сурадилар[21].

Демак, хоқонлик Чоч воҳасига анча жиддий эътибор берган ва бу ерга ўз вакиллари – тегинлар ва тудунларни юбориб, улар орқали воҳада бошқарувни амалга оширган бўлишлари билан бирга вақти-вақти билан хоқонларнинг бу ерга бевосита ташриф буюрганликлари уларнинг ўз номидан танга зарб қилдирганликлари ва қароргоҳ барпо эттирганликлари мисолида ўз тасдиғини топади[22]. Дарвоқе, хоқонларнинг ўз вассаллари ҳудудига, хусусан, Фарғона, Суғд ва Тохаристон га бир неча бор ташриф буюрганлиги маълум [23], ҳатто бу ерларда улар номига “хоқон” унвонли тангалар зарб қилинганли ҳолати ҳам кўзга ташланади [24], бироқ Чочдан фарқли ҳолда хоқонларнинг ҳар учала ҳукмдорликда ўз қароргоҳини қурдиргани маълум эмас.

Шу ўринда хоқонларнинг ҳар хил мақсадларда Чоч воҳасига келиб бу ерда фаолият юритганлигига доир хитой манбаларида қайд этилган маълумотларни қисқача келтириб ўтсак. Шегуй хоқон 605 йилда бу ерга ўз хонадонидан бир шаҳзодани юборган бўлса (Тегин Тяньчи), унинг иниси Тун ябғу-хоқон (618–630) эса юқорида ўз ҳукмдорлигининг дастлабки йилларидаёқ қароргоҳини Чочга, унинг шимолидаги *Цянь-Цюань* (Минг-булоқ) мавзесига кўчиради. [25] Яна бир Ғарбий турк хоқони Ашина Улуғ (Хэлу; 651–657) ўз қароргоҳини худди шу жойда барпо этади [26]. Бундан ташқари, Ғарбий хоқонлик ҳукмдорларидан яна бир неча нафари ўзаро тахт талашувлар пайтида Чочга паноҳ излаб келгани қайд этилади. Хитой йилномаларида Элби Тулу (Иби Дулу; 638–642) хоқон 640- йилларда Чочга қочиб, *Кохотун-чэн*[27] (Хотункат) шаҳрида паноҳ топгани тилга олинади [28]. 657 йилда хитой лашкарбошиси Су Дин-фань Ғарбий турк ҳукмдори Ашина Хэлуни тор-мор қилиш учун сафарга чиқади. Унинг қароргоҳи бўлган *Цюан-цян* (Минг-булоқ)қа етиб келган хитой қўшинлари бир қатор жанглардан сўнг хоқонни Суяб дарёси бўйида мағлубиятга учратгач, хоқон ва унинг ўғли Шиюн *Шу* (Чоч) ҳукмдори Шунейу Ше (шад)нинг ҳузурига қочиб, у

ердаги Суду (Уштуркат?) шахрига бекинишади. Бу пайтда мазкур шахарни бошқараётган *Инийе даган* (Инал тархон) уларни тутиб, хитой қўшинларига топширади [29].

Умуман олганда, илк ўрта асрларга, хусусан, VI–VIII асрларга келиб Чоч воҳаси тигиз ижтимоий-сиёсий ва этномаданий жараёнларга тортилган бўлиб, бу воҳада бир неча сулолаларнинг ташкил топиши (Тегинлар, Тудунлар), воҳада бир неча бошқарув марказларининг ўртага чиқиши (Чоч, Тункат), Ғарбий Турк хоқонлигининг бу ерни муҳим стратегик марказлардан бири сифатида танлаши (Жабғукат, Хотункат), бу ерга ўз вакиллари ноиб ўлароқ юбориши (Тегинлар – Ашина хонадони аъзолари, тудунлар – солиқ йиғишни ташкиллаштирувчи ва маҳаллий ҳукмдорни назоратда тутиб турувчи махсус вакил), воҳада турк-суғд симбиозининг кучайиши[30] ва хоқонликнинг ўз тангаларини айнан Чочда зарб қилдириши бундан дарак беради.

ХУЛОСА

Илк ўрта асрларда Чоч воҳасида Амударё – Сирдарё оралиғидаги бошқа тарихий географик вилоятлар (аслида воҳалар)да бўлганидек воҳа ҳукмдорликлари хос бошқарув шакли, яъни бир вақтнинг ўзида бир неча кичик ҳукмдорликлар фаолият юритиши ва уларнинг барчаси муайян бир йирик салтанатга бўйсунishi ҳолати мавжуд бўлган. Бу даврнинг айрим паллаларида мавжуд кичик ҳукмдорликлардан бирортаси сиёсий жиҳатдан нисбатан кучайиб, бошқалари устидан устунлик қозонгани, “Чоч” номини акс эттирувчи танга-пул чиқаргани, хорижга (хусусан, Хитойга) элчи юборгани, шу билан биргаликда, Ғарбий Турк хоқонлиги учун муҳим марказлардан бири бўлганлиги воҳанинг шахар маданиятини янада гуллаб яшнашига сабаб бўлди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Камолитдин Ш. Чоч (Шош) топонимининг келиб чиқиши ҳақида // *Moziydan sado*. – Тошкент, 2009. – № 2. – Б. 18.
2. Sims-Williams N., Grenet F. The Sogdian inscriptions of Kultobe // *Shygys*, 2006, 1. P. 95-111; Подушкин А.Н. Раскопки катакомбы 1 восточной группы насыпей могильника Культобе в 2013 г. // *Кадырабевские чтения – 2014* / Под ред. А.А. Бисембаева. Актобе: Актюбинский обл. центр истории, этнографии и археологии, 2014б. С. 138 – 144. Б-38. Бобоёров Ғ. Чоч тарихидан лавҳалар Тошкент. 2010. – Б. 5 – 10. Яценко С.А, Авизова А.К. Археология и история Кангуйского государства. Шимкент. – 2020.
3. Бобоёров Ғ. Чоч тарихидан лавҳалар ... – Б. 5 – 10.
4. Лившиц В. А. Согдийская эпиграфика Средней Азии и Семиречья. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008. – С.307, Напольских В.В. Очерки по этнической истории. Казань, - 2018. С.256.

5. Максудов Ф., Бабаяров Г. К этимологии топонима Чач // Столице Узбекистана Ташкенту 2200 лет. Труды международной научной конференции. – Ташкент, 2009. – С. 199-205.
6. Буряков Ю.Ф. К истории раннесредневекового Чача // O‘zbekiston tarixi, № 3. – Ташкент, 2002. – С. 10-20.
7. Ходжаев А. Сведения о Ташкенте в китайских источниках периода средневековья // O‘zbekiston tarixi. – 2009. № 4. – Б. 38–50.
8. Бобоёров Ғ. Чоч тарихидан лавҳалар. Тошкент. 2010.Б. 6
9. Абу Райхан Бируни. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минерология). Перевод А.М. Беленицкого. М., 1963. С – 232; Абу Райхан Беруни. Канон Масъуда. Избранные произведения. Часть первая // Перевод и примечания Розенфельда Б.А., Ахмедова А. – Ташкент, 1973. – С. 471.; Махмуд ал-Кāшгари. Дивāн лугāt ат-Турк. Перевод, предисловие и комментарии З. – А.М. Ауезовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. Алматы, - 2005. III. С – 164.
10. Бабаяров Г. Древнетюркские монеты Чачского оазиса (VI–VIII вв.). – Ташкент. 2007. – С. 9–39, 45–52, 55–63.
11. Бобоёров Ғ. Чоч – Ғарбий Турк хоқонлигининг бошқарув марказларидан бири сифатида // Ўзбекистон пойтахти Тошкент 2200 ёшда. Халқаро илмий конференция маърузалари. – Тошкент., 2009. – Б. 118-125; Имонов О. O‘zbekiston arxeologiyasi. 2012. № 1 (4). – Б. 74.
12. Бабаяров Г. Древнетюркские монеты Чачского оазиса... С. 7-15.
13. Бобоёров Ғ. Чоч тарихидан лавҳалар., Тошкент. 2010. – Б. 7
14. Байпаков К.М, Акшейив К. Хатамова М. Турк хоқонлиги шаҳарлари (VI – VIII асрлар). Тарих фанлари доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент: ЎЗР ФА ШИ, 2018. – Б. 22
15. Хатамова М.М. Ўзбекистон шаҳарлари VI – VIII асрларда (Чоч воҳаси мисолида). – Тошкент, 2017. – Б. 132 – 178.
16. Буряков Ю.Ф. Горное дело и металлургия средневекового Илака. М., 1974. – С. 18-45.
17. Мухамедов Ё.Қ Илк ўрта асрларда Чоч: бошқарув шакли билан боғлиқ; айрим масалалар // O‘zbekiston tarixi. – Тошкент, 2019. №1. Б-12.
18. Филанович М.И. Ташкент: зарождение города и развитие городской культуры древности и средневековья // Роль города Ташкента в развитии мировой цивилизации (Материалы Международной научной конференции посвященной 2200-летию юбилею города Ташкента. – Ташкент: Фан, 2009. – С. 45-51; Мукминова Р. Г., Филанович М. И. Ташкент на перекрёстке истории (Очерки древний и средневековой истории города). –

Ташкент: Фан, 2001. – С. 14; Алимова Д.А., Филанович М. И. Тошкент тарихи (қадимги даврлардан бугунгача) – История Ташкента (с древнейших времен до нашей дней). Қайта ишланган ва тўлдирилган иккинчи нашри. – Тошкент: ART-FLEX, 2009. – Б. 24.; Филанович М.И. Древняя и средневековая история Ташкента в археологических источниках. – Тошкент: Ўзбекистан, 2010. – С. 26.

19. Буряков Ю.Ф. Археологические материалы к этнической истории... – С. 61; Ўша муаллиф. Средневековый Чач в системе торгово-экономических связей... – С. 35; Филанович М.И. Ташкент: зарождение и развитие... – С. 182; Мукминова Р.Г., Филанович М.И. Ташкент на перекрёстке истории... – С. 14; Алимова Д.А., Филанович М.И. Тошкент тарихи... – Б. 24.; Филанович М.И. Древняя и средневековая история Ташкента... – С. 26.

20. Буряков Ю.Ф. Средневековый Чач в системе торгово-экономических связей... – С. 35.

21. Буряков Ю. Ф. Историческая топография Ташкентского оазиса. – Тошкент: Фан, 1975. С. 73–75; Бобоёров Ф. Чоч тарихидан лавҳалар ... – Б. 101, 114 – 116; Хатамова М. Турк хоқонларининг Чочдаги қароргоҳлари: Жабғукат ва Хотункат ... – Б. 3-13.

22. Бичурин Н.Я. Собрание сведений ... I. – М.- Л., 1950. – С. 284 – 285, 287.

23. Бобоёров Ф. “Турон ҳукмдори хоқон” унвонли тангалар // О ‘zbekiston tarixi, 2-son, 2018. – Б. 3 – 18.

24. Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 289; Taşağıl A. Gök-Türkler. II. – Ankara, 1999. – S.71.

25. Muhamedov, Y. (2022). SOME COMMENTS ON THE COVERAGE OF CHACH HISTORY BY FOREIGN RESEARCHERS. CURRENT RESEARCH JOURNAL OF HISTORY (2767-472X), 3(01), 26-29.

26. Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 288. Смирнова О. И. Заметки о среднеазиатской титулатуре // ЭВ. Вып. 14. – М. – Л., 1961. – С. 65.

27. Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 288.

28. Ўша асар. – С. 292.

29. Muhamedov, Y. (2021, November). Chach As The Administrative Center Of The Western Khanate. In International Scientific and Current Research Conferences (pp. 75-79).

30. Отахўжаев А. Илк ўрта асрлардаги сиёсий-ижтимоий-иқтисодий ва маданий муносабатларда Суғд ва Чоч // О‘zbekiston tarixi. – Тошкент, 2009. – № 1. – Б. 17.

31. Muhamedov, Y. (2022). SOME COMMENTS ON THE COVERAGE OF CHACH HISTORY BY FOREIGN RESEARCHERS. CURRENT RESEARCH JOURNAL OF HISTORY (2767-472X), 3(01), 26-29.